

Sunnatullo DUSTOV,
Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining mustaqil tadqiqotchisi
 Tel: +998990837491
 E-mail: sdustov@dpi.uz

Pedagogika fanlari doktori, Termiz davlat universiteti professori Yu. Maxmudov taqrizi asosida

IV SINFDAN TABIIY FANLARNI O'QITISHDA O'QUVCHI EKOLOGIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya

Maqolada IV sinflar uchun tabiiy fanlarini o'qitishda o'quvchilar ekologik tafakkurini rivojlantirish, uning mazmuni, shakl va metodlari, ekologik mazmunda fanlararo aloqadorlikni amalga oshirish, muammoli vaziyatlar, shuningdek, biologiyani fanlararo sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'qitishda o'quvchilar ekologik tafakkurini rivojlantirish to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, muallif tomonidan bu masalani yo'lga qo'yishga oid dars ishlanmasi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: Biologiya, fanlararo aloqadorlik, sinfdan tashqari mashg'ulotlar, ekologik tafakkur, muammoli vaziyatlar, dars.

METHODOLOGY OF FORMING STUDENT'S ECOLOGICAL THINKING IN TEACHING NATURAL SCIENCES IN 4TH CLASS

Annotation

In the article, the development of students' ecological thinking, its content, forms and methods, implementation of interdisciplinarity in ecological content, problem situations, as well as students in the teaching of biology in interdisciplinary extracurricular activities are discussed in the article. The development of ecological thinking was discussed. Also, the author proposed the development of a lesson on this issue.

Key words: Biology, interdisciplinarity, extracurricular activities, ecological thinking, problem situations, lesson.

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В 4 КЛАССЕ

Аннотация

В статье рассматривается развитие экологического мышления студентов, его содержание, формы и методы, реализация межпредметности в экологическом содержании, проблемные ситуации, а также студентов при преподавании биологии в межпредметной внеклассной деятельности. Обсуждалось развитие экологического мышления. Также автор предложил разработку урока по данному вопросу.

Ключевые слова: Биология, межпредметность, внеклассная деятельность, экологическое мышление, проблемные ситуации, урок.

Kirish. Hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish bilan bir qatorda noqulay ekologik vaziyat qamrovi jihatidan global ekologik xavfni yuzaga keltirdi. Ekologik xavfning kelib chiqish sabablari – tabiat, jamiyat, insonlar va texnika o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish hamda ekologik xavfga yo'l qo'ymaslik bugungi kunning dolzarb masalalari bo'lib qoldi. Mazkur noqulay ekologik vaziyat inson uchun muhim bo'lgan omil – uning salomatligiga salbiy ta'sir qilmoqda. Shu munosabat bilan global va mintaqaviy ekologik xavf, uning kelib chiqish sabablari, inson va tabiat, jamiyat va tabiat orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish, ekologik halokatga yo'l qo'ymaslik hozirgi kunning dolzarb muammosi hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'qitishning nazariy va amaliy tizimini to'ldiradi. Uning asosiy vazifasi o'quvchilarning o'qishdan tashqari vaqti mobaynida o'zini-o'zi tarbiyalash va ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanish uchun oqilona taqsimlashga yordam berishdir. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarni zamonaviy tashkil etish ijodiy jarayon bo'lib, o'qituvchidan chuqur bilim, malaka va xohish talab qilgani kabi o'quvchilardan ham ularning intilishlari va ehtiyojlarini qondirishda mas'uliyat bilan yondashishni talab etadi.

Ekologik muammolar yechimini topishning optimal yo'llarini izlash zarurati paydo bo'lmoqda. Bu zarurat uchun pedagogik yo'nalish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ekologik muammolar insonning tabiatga o'z ta'sirini o'tkazishi oqibatida kelib chiqadi. Pirovard natijada, bu ekologik muammolar konstitutsiya va qonunlarda o'z ifodasini topadi. Darhaqiqat, ekologik muammolar, ekologik halokat yoki ekologik vaziyat yechimini topish uchun, eng avvalo, insonda ekologik ta'limtarbiyaga oid tushunchalarni shakllantirish lozim. Ekologik tarbiya mazmuni va yo'nalishi jihatidan nazariy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ekologik tarbiya maktabgacha yoshda, maktab davrida, maktabdan keyingi, mahalla, mehnat jamoasi hamda keksalik davrida turlicha mazmun, shakl va metodlar hamda yondashuvlarda amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik ta'lim-tarbiya berishda o'rganilayotgan materiallar bevosita tabiat bilan tanishish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiat xilma-xil ko'rinishlari bilan insonni qurshab turgan moddiy olamdan tuzilgan.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchi yoshlarni har tomonlama kamol toptirish va uni hayotga aktiv faoliyatga tayyorlash uchun keng imkoniyatga ega. Bu ishlar bolalarning qiziqishlariga muvofiq tarzda ko'ngillilik asosida tashkil qilinishi lozim. O'quvchilar darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'zlarini qiziqtiradigan ishlarni tanlab olishadi va ular mustaqil ravishda tashabbuskorona ishtirok etishdan iborat.

Maktabda sinfdan tashqari tashkil qilingan mashg'ulotlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularni dunyo qarashini to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot va ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'lanishiga zamin yaratadi.

Ma'lumki, ekologik mazmundagi sinfdan tashqari mashg'ulotlar haqida dastlabki tasavvurlarni berishda "Tabiiy fanlar" darslari asosiy o'quv fani bo'lib hisoblanadi. Bu o'quv fanlari o'quvchilarda ekologik tafakkurni shakllantirishda juda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarni tabiat bilan yaqindan tanishtirish, sodir bo'layotgan turli xil ekologik hodisalardan muntazam xabardor qilish maqsadida darslarni interfaol metodlarda tashkillashtirib o'tkazish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Tabiiy fanlarni o'qitishda, eng avvalo, o'quvchilarni biologiyaning asosiy tushunchalari, g'oya, nazariya, qonuniyatlari, xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida tutgan o'rni, biologik bilimlarni o'zlashtirishning ahamiyati bilan tanishtirish,

o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlaridan muammoli vaziyatlarda foydalanishi nazarda tutiladi. O'quvchilarda ekologik tafakkurni rivojlantirish va insonning tabiat va jamiyatga ongli munosabatini tarkib toptirish bilan uzviy bog'langan holda, ta'lim-tarbiya tizimi vujudga keltiriladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Fanlararo ekologik tarbiya muhim pedagogik muammo. Bu sohada ko'plab olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan, boshlang'ich ta'limda ekologik muammolarning turli jihatlarini M.A.Yuldashev[13], G.Sultonova[12], N.Ashurova[7]lar o'rgangan bo'lsa, X.Rahmatova[4] atrof-muhit ta'sirida talabalarni axloqiy tarbiyalash jihatlarini, M.Rahmatullaeva[3] 6 sinf va maktabdan tashqari vaqtlarda o'quvchilarda tabiat estetikasiga qiziqishni shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. Ammo boshlang'ich sinflarda darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik tafakkurini shakllantirishning nazariy-amaliy asoslarini ishlab chiqish, ularni boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida keng targ'ib etish atroflicha yo'lga qo'yilmagan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilar, xususan, IV sinf o'quvchilariga ekologik ta'lim-tarbiyani fanlararo tushuntirishdan maqsad – tabiatni bilish va uni asrashga o'rgatish, ekologik ta'lim-tarbiyaga oid fanlararo nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat[1]. Ekologik mazmundagi sinfdan tashqari mashg'ulotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatlaridan biri to'garaklar. To'garaklarning asosiy maqsadi jonli va jonsiz tabiat, ularning o'zaro bog'liqligi haqida tasavvur hosil qilish, bahor, yoz kuz, qish fasllarining almashinuvi, ularning o'ziga xos xususiyatlari, bu fasldagi kishilar mehnati, meva va manzarali daraxtlarning o'xshash va farqli jihatlarini, daraxt nomlari, qushlarning uchib ketuvchilari yoki qishlashlari bir so'z bilan aytganda, tabiat bilan inson o'rtasidagi munosabat doblarini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish jarayoniga qarab individual, guruhli va ommaviy tarzda olib borish mumkin. Individual mashg'ulotlar jarayoniga tirik tabiat burchagi va maktaboldi o'quvtajriba maydonidagi, tabiatdagi ishlarni, darsdan tashqari o'qish va axborot burchagi uchun biologik va ekologik mazmunidagi materiallar tanlashni, bolalar ilmiyomabop kitoblarni o'qishni o'z ichiga oladi. Unda asosan tabiatni o'rganishga qiziqqan ayrim o'quvchilar bilan olib boriladigan mashg'ulotlar kiradi.

Guruhli sinfdan tashqari to'garak mashg'ulotlariga o'quvchilar doirasida olib boriladigan mashg'ulotlar kirib, ularga "Yosh biologlar", "Yosh ekologlar", "Biz tabiatni o'rganamiz" kabi to'garak mashg'ulotlari kiradi. Ommaviy sinfdan tashqari mashg'ulotlarga ko'plab o'quvchilarni qamrab oluvchi ommaviy ishlar, tadbirlar kiradi. Ommaviy mashg'ulotlarda tabiatga ekskursiya va yurishlar o'tkazishni, ertaliklar, o'quvchilar ishlarining ko'rgazmasini tashkil qilishni, shuningdek, ommaviy tadbirlar (bog' haftaligi, daraxtlar o'tqazish haftaligi, qushlar va gullar bayrami kabilar)ni o'tkazishni nazarda tutadi.

Tahlil va natijalar. Atrofdagi tabiat haqidagi bilimlar o'quvchining har tomonlama kamol topishi va tarbiyalanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu bilimlarni o'rganish orqali yoshlar tabiat va inson o'rtasidagi munosabat, ularning o'zaro aloqadorlik va birlik mohiyatini, atrof-muhitga munosabatini, tabiat muhofazasi yo'lida amalga oshirilayotgan xattiharakatlarni tahlil etib, ekologik muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillarni aniqlashga harakat qiladi. Mazkur holat esa, yoshlarda ekologik bilim va tushunchalarning shakllanishiga zamin yaratadi. Shuningdek, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish bugungi kunning muhim masalalaridan hisoblanadi[8]. Ekologik madaniyatning asosini, shubhasiz, ekologik ta'lim-tarbiya tizimining barcha bo'g'inlarini, ya'ni maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib oliy ta'lim bosqichlarini ham qamrab oladi. Chunki muayyan, aniq maqsadlarga yo'naltirilgan ekologik tarbiya natijasida yoshlarning ekologik bilimlarini oshirish, ularda tabiatga nisbatan ongli munosabatda bo'lish malakalarini tarkib toptirish, mehnatga ixlos bilan munosabatda bo'lish sifatlarini tarbiyalash mumkin. Ekologik tarbiya tizimli va izchillikda olib borilishini nazarda tutish lozim.

Ekologik ta'limning mohiyati uning asosiy vazifalarini aniqlash va tatbiq etish mazmunidan iborat. Jonli va jonsiz tabiatning o'zaro ta'sirlari, ekologik muammolar va ularni hal etish yo'llari, o'zimiz yashayotgan joyning o'rab olgan muhit ahvoli to'g'risida ilmiy va amaliy malakalarni shakllantirish, ekologik tavsifdagi qadriyatlar, ekologik xulq va faoliyat, ekologik maqsadlarga erishish iroda kuchi va muvaffaqiyatlari, ilmiy qobiliyatlarini o'rab olgan muhit, amaliy faoliyatda faol muhofaza qilish intilishini tarbiyalash. Insonlarning tabiiy va ijtimoiy-madaniy muhitga munosabatlarini ularning harakterlari va xulqidan yaxshi, qoniqarli va qoniqarsizlarni anglab olish, ekologik muammolarni yechish uchun zarur imkoniyatlarga zarur tasdiq, o'z qarashlariga ishonchni shakllantirish, o'rab olgan muhitni muhofaza qilish, amaliy ishlarida shaxsiy ishtirokchi bo'lishiga intilishni rivojlantirish. Ekologik ta'lim dars bilan chegaralanmaydi. U sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar jarayonida davom ettiriladi.

Ma'lumki, boshlang'ich sinflar, xususan, IV sinflarda "Tabiatshunoslik" darslari ekologiya haqida dastlabki tasavvurlarni berishda ekologik madaniyatni shakllantirishda juda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarni tabiat bilan yaqindan tanishtirish, sodir bo'layotgan turli xil ekologik hodisalardan muntazam xabardor qilish maqsadida darslarni noan'anaviy metodlarda tashkillashtirib o'tkazish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Yoshlar orasida ekologik bilimlarni targ'ib qilish va ekologik madaniyatni tarkib toptirish vazifasi ta'lim muassasalari, oila, mahalla, keng jamoatchilik bilan hamjihatlikda olib borilishi yaxshi natijalarni berishini ta'kidlagan holda, asosiy mas'uliyat pedagoglar zimmasiga yuklanadi. Yuqoridagi vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun maktablarda fan asoslaridan mustahkam bilim berish bilan birga turli fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarni hozirgi davrdagi ekologik muammolarning mohiyatini ochib beruvchi bilimlar bilan qurollantirish va shu bilimlarni o'quvchilarning amaliy faoliyati, ijtimoiy mehnati bilan mustahkamlash maqsadga muvofiqdir.

Har bir darsda o'qitishning shakl va usullarini darsning maqsadi, mazmuni va o'quvchilarning yosh va individuallik xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlash, dars davomida o'quvchilar faoliyatining faol holatda bo'lishiga e'tibor berish ta'lim-tarbiya jarayonini yanada yuqori pog'onalarga ko'tarishga zamin bo'ladi. Bunday mas'uliyatli va murakkab vazifani muvaffaqiyatli hal etish o'qituvchi shu soha bo'yicha chuqur bilimga, pedagogik mahoratga, yuksak ekologik madaniyatga ega bo'lishini, tinimsiz izlanish, o'rganishni, ijodkor va saxovatli bo'lishini talab qiladi. Mana shunday sifatlariga ega bo'lgan o'qituvchiga ekologik ta'limning nazariy bilim va malakasini chuqur egallangan, tabiatdagi jarayonlarning sir-asrorini biladigan, uning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy ahamiyatini tushunadigan, unga nisbatan ongli munosabatda bo'ladigan shaxsni tarbiyalashi mumkin.

Darhaqiqat, boshlang'ich sinf o'quvchilari tabiatshunoslik darslarida, darsdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda tirik organizmlar, ularning tuzilishi va funksiyasi, xilmaxilligi, hayoti, o'zaro va tashqi muhitga bog'liqligi, tabiatdagi narsa va hodisalarning murakkab o'zaro bog'lanishining mohiyati va qonuniyatlarini haqidagi bilimni egallaydilar va shu asosda ularning ekologik bilimlari yig'ilib, umumlashib, tizimlashib boradi. Lekin o'quvchilarning tabiatga nisbatan ongli munosabatini shakllantirishda ekologiyaga doir bilimlar tizimi o'zlashtirishning o'zi yetarli bo'lmay, buning uchun albatta o'quvchilarning tabiat qo'ynidagi yetarli faoliyatini keng yo'lga qo'yish zarur, ya'ni ekskursiyalar uyushtirish, kuzatishlar olib borish, o'simliklar

va hayvonlarni o'stirish va parvarish qilish, turli yozgi topshiriqlarni bajarish, atrof-muhit muhofazasi bo'yicha mustaqil ishlarni keng miqyosda tashkil qilish shular jumlasiga kiradi. Mana shu tadbirlarni to'g'ri yo'lga qo'yish o'quvchilarda tabiatga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish malakasini hosil qiladi.

Boshlang'ich sinf tabiatshunoslik o'quv fanlari dasturlarini mazmunan maqsadga muvofiq tahlil qilish, ularni fanlararo ekologik tarbiyani uzviylik bog'lanishini aniqlash, ularni ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llash o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiatshunoslikni o'qitishda fanlarni integratsiyalash, ya'ni fanlararo bog'lanishni amalga oshirish ta'lim-tarbiya jarayonining muhim didaktik sharti bo'lib, u quyidagi vazifalarini bajaradi:

o'quvchilar uchun asosiy bilim manbayi bo'lgan o'quv materialining ilmiyligi va izchilligi, boshqa tabiiy fanlardan o'zlashtirilgan tushunchalarning didaktik bog'liqligini ta'minlaydi.

o'quvchilar tomonidan bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish ortadi va aqliy rivojlanish tezlashadi.

tabiiy fanlarni integratsiyalash, ya'ni o'qitishda fanlararo bog'lanishni bosqichmabosqich va izchil amalga oshirish orqali o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishga imkon yaratadi.

Tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan turli voqea-hodisalar, ular orasidagi aloqalarning bir-biriga bog'liq holda rivojlanishini fanlararo aloqadorlik asosidagina tushunib yetish mumkin. Tabiat va jamiyat fanlarni alohida-alohida o'rganish ularga oid tarqoq bilimlarni shakllantirishga olib keladi. Bunday bilimlar tabiat va jamiyatning bir butunligi insoniyatning tabiatda tutgan o'rni, insoniyat oldida turgan global muammolar mohiyatini to'g'ri tushinish va uni oqilona hal qilish uchun tizimli yondashuv zarurligi haqidagi tasavvurlar hosil bo'lishiga imkon bermaydi.

Boshlang'ich sinf tabiatshunoslik darslarida fanlararo ekologik tarbiyani samarali amalga oshirish o'quvchilarning yangi o'quv materiallarini qabul qilishga tayyorlash, fanlararo bog'lanishni amalga oshirish, muammoli vaziyatlarni yaratish, shuningdek, har bir darsni rejalashtirish va ularni mohirona o'tkazish o'qituvchidan chuqur va puxta tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida dars samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ma'naviy– axloqiy yo'nalishlarni keng miqyosda rivojlantirishni taqozo etmoqda. Chunki bu demokratik insonparvarlik jamiyat qurishning muhim omilidir. Mamlakatimizda xalq ta'limi tizimida uzluksizlik yuzaga keldi. Ayniqsa, bugungi kundagi global ekologik muammoni nafaqat kattalar orasida, uni boshlang'ich sinfdayoq shakllantirib, tushuntirib borish keng ko'lamda yo'lga qo'yish ta'lim olayotgan o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan mustahkam tarbiyalanishi, shuningdek, barkamol avlod bo'lib yetishishida ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikni keng yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etdi.

Tavsiyalar:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatni bilishga bo'lgan qiziqishni orttirishda fanlararo ekologik tafakkurni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish. Buning uchun fanlararo ekologik tafakkurni yo'lga qo'yishda nafaqat tabiatshunoslik o'quv dasturi, balki boshqa o'quv fanlari jumladan, o'qish, ona tili, matematika fan dasturlarini bilishi, ularni gorizont va vertikal bog'lanishlarini amalga oshirish kerak.

2. Boshlang'ich sinflarda darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik tafakkurini shakllantirishning nazariyamaliy asoslarini ishlab chiqish va unlarni boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida keng targ'ib etish.

ADABIYOTLAR

1. Mamashokirov S. Ekologik ta'lim-tarbiyaning metodologik masalalari. – Toshkent: “Fan”, 2023. – B. 47.
2. Norbo'taev X.B. Maktab o'quvchilarida ekologik tafakkurni tabiiy fanlararo sinxron va asinxron aloqadorlikda rivojlantirish metodikasi (biologiya, kimyo, fizika o'quv fanlari misolida). Monografiya. – Toshkent: “Yangi nashr”, 2019. – 87 b.
3. Rahmatullaeva M. Sinf va maktabdan tashqari vaqtlarda o'quvchilarda tabiat estetikasiga qiziqishni shakllantirish: Pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2015. – B. 20.
4. Rahmatova X. O'quvchilarni sinfdan tashqari ishlar jarayonida ekologik-gigienik tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlari (VII-IX sinflar misolida): Pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2015. – B. 22.
5. To'xtaev A., Hamidov A. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. – Toshkent. “O'qituvchi”, 2014. – B. 50.
6. Muhammadiyev S. Q. (2023). Tikanli kovul (Capparis spinosa L.) o'simligining kimyoviy tarkibi va xalq tabobatidagi o'rni. “Моя профессиональная карьера”.
7. Ашурова Н. Экологическое воспитание учащихся 3-4 классов сельских школ. / Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Т., 2023. –С. 18.
8. Isaqulova N.J. Ekologik tarbiyaga oid tushunchalarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari. // Uzluksiz ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalar. Maqolalar to'plami. – T.: «Extremum press», 2020. -40-b.
9. Ismoilov A., Axadov R. Ekologik ta'lim-tarbiya. – T.: «O'qituvchi», 1997. -18-b.
10. Nishonboeva M.G. Biologiya darslarida ekologik tarbiya. - T.: «O'qituvchi», 2022. -4-b.
11. Norbo'taev X.B., Shoyqulova N. Fanlararo ekologik tarbiya. – T.: «Dizayn-Press», 2012. -40-b.
12. Султонова Г.А. Комплексные экскурсии как средство экологического воспитания младших школьников. / Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т/, 2015. -С. 18.
13. Юлдашев М.А. Формирование природоохранительной деятельности учащихся начальных школ Узбекистана. / Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т., 2019. –С. 16.